

**ОБРАЗ КАРМЕЛЮКА В РОМАНІ
МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО
«РАЗБОЙНИК КАРМЕЛЮК» ТА ОДНОЙМЕННІЙ
ДРАМІ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ**

У статті проаналізовано образ розбійника Кармелюка в однійменних романі Михайла Старицького та драмі Людмили Старицької-Черняхівської. Типологічне зіставлення допомагає глибше розкрити психологічні та соціальні виміри життя та діяльності легендарного селянського лідера. Звернено увагу, що хоча роман Михайла Старицького написаний російською мовою, за своїм ідейним спрямуванням це глибоко патріотичний твір. Для письменника був важливим пригодницький аспект (таємничі перевдягання, deus ex machina тощо). Сам Кармелюк виступає стратегічним, конструктивним лідером. Людмила Старицька-Черняхівська звертає увагу на психологічний образ Кармелюка, який пробуджує в селян оспалу гідність. До уваги взято також специфіку конфлікту п'єси та роману. У драмі домінує конфлікт-казус, на відміну від роману. Авторка звертає увагу на екзистенційні суперечності життя. Доведено, що українська драма початку ХХ ст. активно розвивала психологізм як домінуючу рису.

Ключові слова: роман, драма, сюжет, образ, конфлікт, пригодницький аспект, екзистенціалізм, доміююча, психологізм.

Постановка проблеми. Важливим вектором сучасної літературознавчої науки є відтворення повноколірної панорами художньої творчості різних епох. Велике значення має як перепрочитання загальнодоступної, виданої широкими тиражами класики, так і аналіз творчості призабутих авторів. Виразними представниками таких полярних явищ є представники однієї письменницької сім'ї: батько Михайло Старицький та дочка Людмила Старицька-Черняхівська. Їхнє художнє трактування історичних образів та епох здебільшого

йшло в унісон (період Руїни, постаті українських гетьманів), та щодо контroversійної романтичної постаті розбійника Устима Кармелюка літературні версії батька й дочки дещо відрізняються.

Аналіз останніх досліджень. До драматургії Людмили Старицької-Черняхівської зверталися такі літературознавці, як Інна Чернова, Анатолій Хорунжий, Володимир Швець, Леонід Барабан та інші. Невтомним дослідником і пропагандистом творчості Михайла Старицького є Володимир Поліщук.

Актуальним завданням є типологічне зіставлення творів Михайла Старицького та Людмили Старицької-Черняхівської в аспекті аналізу образу головного героя. **Мета** статті – розкрити соціальні та психологічні виміри образу розбійника у творах Михайла Старицького та Людмили Старицької-Черняхівської.

Виклад основного матеріалу. Роман «Разбойник Кармелюк» вперше був опублікований у 1903 р. в газеті «Московський листок», згодом (у 1908 р.) він був виданий у Москві окремою книгою. Роман написаний російською мовою, але своїм духом, спрямуванням, ідеологічним та етичним наповненням, безперечно, лежить у площині української літературної практики. Людмила Старицька-Черняхівська співпрацювала з батьком у написанні роману й згодом клопотала про видання його українською мовою. У 1927 році він був виданий у видавництві «Сяйво» під редакцією Людмили Старицької. Вона переклала текст українською мовою й на правах співавтора «не тільки скоротила текст твору, але й додала деякі розділи, в окремих випадках змінила розвиток сюжету, а також змінила ім'я Кармелюка з Івана (Янка) на Устима» [6, с. 125], крім того, написала до роману невеличку передмову під псевдонімом Л. Петренко. А роком раніше (1926) у Харкові була видана її п'єса з однойменною назвою, яка і є інсценізацією роману.

Важливим у романі Михайла Старицького є яскраво авантюрний сюжет. Старицький був одним із перших, хто переводив пригодницький елемент у художній прийом, спосіб організації матеріалу [1, с. 30] Таємничі перевдягання, фатальні збіги обставин, порятунок героя як *deus ex machina* в критичну мить, підслухування важливої інформації, доленосні зустрічі – це далеко не повний спектр сюжетно-конфліктної основи роману. Такі елементи сприяли комерційному успіхові твору через читацький інтерес як один із основних його чинників.

У романі «Разбойник Кармелюк» Михайло Старицький зупиняється на авантюрно-пригодницькому аспекті життя та бунту цієї своєрідної історичної постаті. Автор сміливо інтерпретує та романтизує ряд фактів і обставин із життя селянського бунтаря, керуючись, очевидно, думками про читабельність та комерційний успіх роману (Іван Кармелюк у Старицького вчився за кордоном, був людиною надзвичайної вроди, вмів виплутатись із надзвичайних бойових ситуацій, є улюбленцем жінок, втіленням демонічного жаху для тих, хто був при владі).

Польська шляхта зображена дещо одноплщинно, без спроб глибокого психологічного аналізу, як зоологічні ненависники «хлопа і бидла», картонні патріоти польської корони та фразери (Пігловський, Фінгер), хоча подекуди автор намагається внести елементи комічного в зображення польської шляхти (Хойнацький). Менш схематичним є протистояння Кармелюк – Янчевський (в якого, на відміну від інших персонажів роману, був реальний прототип) [5, с. 122], котре покликане увиразнювати етичний та класовий антагонізм героїв.

Фатальна пристрасть, демонічні почуття з хворобливим відтінком (отаманша Уляна), тихе й віддане обожнення недосяжного кумира (Олеся), пристрасть до класового ворога (Розалія), любов як самопожертва (дружина Марина) – така широка палітра характерів жінок, створених романістом, жінок, котрі закохані в головного героя – Кармелюка, у творі названого Іваном. Напруга сюжету, батальні сцени, інтриги й змови додавали роману інтриги. Зрештою, на авторському трактуванні лежить відсвіт романтизації благородного розбійництва. За незначними винятками, письменник уникає кривавих насильницьких сцен, хоча в романі присутні елементи натуралізму та фізіологізму, особливо у сценах розправи кармелюківських загонів над шляхтою.

Кармелюк виступає в романі конструктивним і далекоглядним лідером, котрий бореться з анархічними і розбишацькими тенденціями в очолюваному ним напіввійськовому формуванні. Зображаючи головного героя, Михайло Старицький намагається відтворити болісні суперечності, котрі терзають його душу, зокрема розуміння необхідності військових дій і бажання простого сімейного щастя. Однак ці вагання, сумніви зображені, як правило, доволі схематично. Зрештою, автор не ставив перед собою завдання написати рефлексивний психологічний роман про Кармелюка. Прийоми

творення персонажного світу твору цілком вкладаються в канони авантюрно-пригодницького жанру.

Людмила Старицька-Черняхівська в однойменній п'єсі акцентує суто на власній концепції селянського повстання й змальовує психологічний портрет Кармелюка, відмінний від романного. Головний герой пробуджує в селянства оспалу гідність, засуджує їхню пасивність і покірність долі: «Ні, ми самі винні... Хто уложив таке право, щоб одні знущались над другими? Ми самі винні... Коримося... мовчимо... бидло панське... гірше за бидло...» [4, с. 31] В унісон закликам Кармелюка драматург вносить у художню структуру п'єси спогади діда про гайдамаччину як останнє пристанище волі та соціальної справедливості. Також зачіпається питання про зрадницьку роль Москви в розгромі Коліївщини (у романі Михайла Старицького про це не йдеться).

Серед дійових осіб драми з'являються персонажі, яких не було у романі (Сибірний – каторжник). Також відсутній епічний сюжет, адже акценти зміщено в бік соціально-психологічного. Вдаючись до таких відмінностей, Людмила Старицька-Черняхівська отримала можливість зобразити розшарування в селянському рухові, значно більше акцентувати, на відміну від романтичної концепції роману, на деструктивних моментах у загонах Кармелюка, які дискредитували високий соціальний пафос повстання й кидали тінь на харизматичні якості ватажка – Івана Кармелюка. Кармелюк Людмили Старицької-Черняхівської виступає ще й українським патріотом, який добре розуміє чужий менталітет і облудну політику Москви. Коли його запевняють, що царські війська допоможуть повстанцям, ватажок впевнено відкидає ілюзії щодо сподівань на допомогу Росії: «Не достукаємось... Чужі люди...» [4, с. 32] Драматург, як і Михайло Старицький, зберігає лінію фатального почуття, що, зрештою, впливало на долю ватажка повстання й на хід самого повстання (Кармелюк – Уляна), а також неоднозначності стосунків головного героя п'єси із дружиною Мариною у зв'язку із тяжінням до традиційних етичних сімейних цінностей.

Щодо конфлікту, то можемо вести мову про конфлікт-казус, на відміну від конфлікту в романі, оскільки головну увагу авторка зосереджує не на загальних суперечностях стану життя, а на суперечностях, що залежать від волі окремих людей. А зовнішня частина конфлікту – загальне незадоволення кріпаччиною – є лише

мотиваційним компонентом внутрішньої зміни героїв, причиною розгортання локальних суперечностей. Саме тому письменниця уникає й зображення сутичок чи бійок, обмежуючись лише переліком перемог Кармелюка, адже її цікавить не протікання боїв або зосередження на пригодницьких елементах, а те, як ці події впливають на внутрішній світ героїв. Саме ці зміни, а не тільки обставини ззовні визначають долю персонажів. Це драма, яка моделює певний тип стосунків між людьми на основі однакових для всіх обставин, що неоднаково впливають на кожного зосібна. Тому зовнішнє стає внутрішнім, а кожен персонаж формує власний світ [2, с. 266], адже показано складні внутрішні суперечності не тільки Кармелюка як головного героя, але й Уляни та Марини.

Сам головний герой постає у кількох іпостасях: як ватажок повстанців і як людина, що, прагнучи загального добра, не змогла дати його власній родині. Цей конфлікт найгостріший, адже саме він призводить до радикальних змін поглядів Кармелюка. Тому і його вбивство психологічно вмотивоване: він втратив усе – не зміг ні порятувати людство, ні зробити щасливими сім'ю, жінку, яка його кохала. Важливо, що внутрішньої трансформації Кармелюк зазнає не після перебування в Сибіру, що свідчить про несуттєвість зовнішніх обставин, а у процесі взаємодії з іншими героями.

Драматург значно глибше загострює трагічну екзистенцію центрального героя п'єси, зокрема його внутрішній надлам і вичерпаність віри: «Я встав шукати правди... задумав вернути людям волю, перевернути все життя, наставити свій правдивий закон. А в ту правду хто вірив? Старезний дід, плохий Андрій, учений Осогност та я, всесвітній дурень – розбійник Кармелюк» [4, с. 16]. Якщо в романі смерть головного героя може розглядатись як фатальна випадковість і наслідок мимовільного, часом вимушеного донжуанства, то у п'єсі-інсценізації трагічна роздвоєність Кармелюка між дружиною та коханою виступає лише тлом його глибокого психологічного надламу. Останній переконується у паплюженні та профанації святого для нього ідеалу соціальної рівності частиною колишніх товаришів, яких він, за правом «батька» й вождя, карає смертю. Кров недавніх соратників, у душах яких прокинулися власницькі та егоїстичні інстинкти, котрі унеможливили утопічні пошуки правди як етичного перетину та запоруки душевної гармонії, лягає важ-

ким тягарем спустошеності та відчуття марності всього на світосприйняття Івана Кармелюка. Людмила Старицька-Черняхівська майже цілком переносить із роману сцену перевтілення головного героя в графа Замайського й розгром ним панського маєтку. Хоча у романі ці сцени зображені монументальними штрихами, рисами грізного епосу й справді передають розмах і могутність селянського повстання, хоч, можливо, і дещо гіперболізовано. У п'єсі польська шляхта порівнює Кармелюка з Гонтою, тобто вчорашній кріпак одразу потрапляє у контекст історії: «Це новий Гонта! Коли тому не покласти край, то шельми всі погадамачуться!» [4, с. 56]

Драматург підкреслює в п'єсі, як і Михайло Старицький в одноіменному романі, що Кармелюк карає панів за тяжкі злочини перед селянством і безпросвітню наругу. Отаман справедливих розбійників, мов романтизований Робін Гуд, ділить на терезах добро й зло, ніде не впадаючи в спокусу насильства та невмотивованої жорстокості. Висока етика головного героя протистоїть деструктивним інстинктам, які ширяться навіть у рядах повсталих, і втримує їх від примітивного побутового розбишацтва, надаючи повстанцям благородного лику народних месників. Зрештою, Кармелюку вдається стримувати людську жорстокість, егоїзм і злопам'ятність лише до певної межі, за якою у його колишніх соратників починається розгул вивільнених первісних інстинктів: «Ті, кого Кармелюк вважав за орлів, виявилися нікчемною галиччю» [6, с. 125]. Автор пояснює цей злам як своєрідну психічну сублімацію, психічну реакцію на постійне приниження людської гідності в дитячому та юнацькому віці, коли якраз закладаються основи світосприйняття особистості. Пісня, складена народом про Кармелюка, теж сприймається в тексті п'єси як грізний символ свободи

Висновки. Отже, порівнюючи роман Михайла Старицького «Разбійник Кармелюк» та одноіменну драму-інсценізацію Людмили Старицької-Черняхівської, написану українською мовою, ми, попри спільну сюжетну та проблематичну основу, бачимо багато відмінностей у підході до концептуальних проблем, покладених в основі цих художніх інтерпретацій тріумфу й трагедії селянського повстання під проводом Устима Кармелюка. Драма «Разбійник Кармелюк» Людмили Старицької-Черняхівської, маючи ряд істотних відмінностей від тексту одноіменного роману Михайла Старицько-

го, розкривала нові грані й відтінки життєвого шляху цієї непере-
сичної постаті в українській історії XVIII століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Баран Є. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX ст. і Орест Левицький / Є. М. Баран. – Львів : Логос, 1999. – 143 с.
2. Поляков М. Я. В мире идей и образов: Историческая поэтика и теория жанров / М. Я. Поляков. – М. : Советский писатель, 1983. – 368 с.
3. Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Л. М. Старицька-Черняхівська; [вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю. М. Хорунжого]. – К. : Наукова думка, 2000. – 848 с.. – (Б-ка укр. літ. новіт. укр. літ).
4. Старицька-Черняхівська Л. М. Розбійник Кармелюк. Вистава на 5 дій і 6 одмін / Людмила Старицька-Черняхівська. – Харків : Рух, 1926. – 107 с.
5. Старицький М. П. Разбойник Кармелюк. роман / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1988. – 768 с.
6. Тищенко В. І. Маловідома п'єса про Кармелюка / В. І. Тищенко // Жовтень. – 1969. – №12. – С. 122–125.
7. Хорунжий Ю. М. Людмила Старицька Черняхівська / Ю. М. Хорунжий // Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари; вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю. М. Хорунжого. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 5–34.

Одержано редакцією – 18.11.2015

Прийнято до публікації – 10.12.2015

Summary. Protsiuk L. B. Karmeliuk's image in novel «Highwayman Karmeliuk» by Mykhailo Starytsky and the same named drama work by Liudmyla Starytska-Cherniakhivska. The article analyses the image of Ustym Karmeliuk in the same named novel and drama work by Liudmyla Starytska-Cherniakhivska and Mykhailo Starytsky. Typological comparison helps to understand social and psychological features of romantic highwayman. Mykhailo Starytsky's novel was written in Russian, but this is patriotic work. The adventure aspect was important for writer. In the same time Karmeliuk is a strategic leader. Liudmyla Starytska-Cherniakhivska gives a psychology type of leader. The conflicts of novel and drama work are different. Drama consists the conflict-incident and take attention on

contradictions of life. The author is not interested at adventure aspects but inner world of Karmeliuk.

Key words: *novel, drama works, plot, image, conflict, adventure aspects, context, existentialism, dominant, psychology.*

УДК 821. 161. 2. 091

Мар'яна АЛЕКСАНДРОВА

ПОЕЗІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО ТА ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ДОЧКА ІЄФАЯ»: ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто особливості художньої інтерпретації М. Старицьким і Лесею Українкою біблійного сюжету про дочку ізраїльського судді Ієфая, зроблено порівняльний аналіз на рівні образу, жанру та художніх засобів. Наголошується на правомірності залучення до сфери порівняльних досліджень матеріалу внутрішньолітературних зіставлень, що дає змогу простежити традиції та спадкоємність у межах однієї літератури, які можуть здійснюватися у формі творчого відштовхування, заперечення чи подолання попередніх зразків. Простежуються трансформації традиційного сюжету в обох поезіях та відмінності в образі героїні: у творі М. Старицького вона – мужня патріотка, яка дбає про вільне майбутнє народу і водночас – про свою посмертну славу; це зразок громадянської лірики, де відчутні просвітницькі тенденції; у вірші Лесі Українки біблійний сюжетно-образний матеріал кардинально переосмислено: її героїня – життєлюбка, мрійниця, яка відчуває красу природи, для якої основним є не тривалість життя, а його насиченість, бажання реалізувати себе у творчості; це інтимно-психологічний вірш, близький до неоромантичної поетики. Звернення до біблійних образів дало змогу авторам висловити свої філософсько-світоглядні,